

Stanisław Krasowicz

Institut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – PIB w Puławach

WPŁYW UWARUNKOWAŃ HISTORYCZNYCH NA REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE PRODUKCJI ROŚLINNEJ W POLSCE

THE IMPACT OF HISTORICAL CONDITIONS ON REGIONAL DIFFERENCES IN CROP PRODUCTION IN POLAND

Słowa kluczowe: produkcja roślinna, regionalne zróżnicowanie, uwarunkowania historyczne

Key words: crop production, regional differences, historical conditions

Abstrakt. Celem badań było przedstawienie wpływu uwarunkowań historycznych na regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce. Przedstawiono skróconą charakterystykę produkcji roślinnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Wykazano, że istniejące obecnie zróżnicowanie struktury i intensywności produkcji roślinnej ma również uwarunkowania historyczne, związane ze zróżnicowaną polityką państw – zaborców Rosji, Prus i Austrii. Omówiono wybrane zagadnienia, wskazując trwałość występowania różnic regionalnych w produkcji roślinnej.

Wstęp

Produkcja roślinna jest podstawowym działem polskiego rolnictwa. W roku 2011 jej wartość stanowiła 56,3% wartości globalnej produkcji rolniczej i 46,6% produkcji towarowej [GUS 2012]. Wydajność produkcji roślinnej wyrażona za pomocą plonów wybranych roślin lub plonu przeliczeniowego w jednostkach zbożowych jest kryterium oceny poziomu rolnictwa i kultury rolnej [Kopiński, Krasowicz 2010].

Zdaniem Klepackiego [2001] produkcja roślinna jest odzwierciedleniem warunków klimatyczno-glebowych i ekonomiczno-organizacyjnych kraju. Jej charakterystyczną cechą jest zróżnicowanie regionalne: struktury zasiewów, intensywności organizacji i gospodarowania, plonów z 1 ha oraz towarowości produkcji. O zróżnicowaniu tym decyduje wiele uwarunkowań. Krasowicz i Filipiak [1999] stwierdzili, że warunki przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne objaśniają tylko w około 70% regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej. Jednocześnie analizy regionalnego zróżnicowania produkcji roślinnej w Polsce prowadzone przez różnych badaczy, wyraźnie wskazują na dużą rolę uwarunkowań historycznych [Bożek 2012, Kopiński, Krasowicz 2010, Kukuła 2010, Zegar 2009]. Wpływ tego typu uwarunkowań można dostrzec również w rozkładzie wykorzystania potencjału gleb gruntów ornych Polski mierzonym poziomem plonów zbóż według województw [*Rocznik statystyczny* 2012]. Zróżnicowanie dotyczy także poziomu kultury rolnej, odczynu i zasobności gleb w składniki pokarmowe. Najkorzystniej pod tym względem wypadają województwa wielkopolskie i kujawsko-pomorskie.

Do grupy województw o relatywnie niższych plonach należą województwa południowo-wschodniej i wschodniej Polsce. Wyraźnie zróżnicowane są również wielkości towarowej produkcji rolniczej na 1 ha oraz obszar gospodarstw i średnia liczba działek przypadających na 1 gospodarstwo. Zróżnicowanie to nasuwa przypuszczenie o wpływie uwarunkowań historycznych gospodarki podczas zaborów na stan obecny i regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce.

Celem badań było przedstawienie wpływu uwarunkowań historycznych na regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce.

Material i metodyka badań

Analizę wpływu uwarunkowań historycznych przeprowadzono uwzględniając sytuację rolnictwa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Brak danych statystycznych, ich różnorodny układ i fragmentaryczność, obok braku przez 123 lata jednolitej statystyki rolnictwa na ziemiach znajdujących się obecnie w granicach Polski, ograniczają możliwość analizy i wnioskowania. Mimo wielu ograniczeń i niekompletności danych istniejąca literatura i dane statystyczne wykorzystane w opracowaniu pozwoliły na charakterystykę i ocenę produkcji roślinnej na ziemiach polskich w ostatnich dwóch wiekach oraz na analizę wpływu uwarunkowań historycznych na regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce.

Wyniki

Wiek XVIII, a zwłaszcza epoka Oświecenia przypadająca na jego drugą połowę, to okres znacznego ożywienia gospodarczego w Polsce. W tym czasie powstało wiele prac propagujących „nowe rolnictwo”. Pod tym pojęciem rozumiano nowy system prowadzenia gospodarki rolnej, stosowany w Holandii, Anglii, Francji, a potem w Niemczech, oparty nie tylko na tradycji i doświadczeniu, lecz i na podstawach naukowych [Adamowski 1981]. W II połowie XVIII i w XIX wieku także były podejmowane próby oczynszowania chłopów, sprzyjające wdrażaniu postępu technicznego [Inglot 1980]. Jednak skala i zasięg tych prób były niewielkie.

Po rozbiorach rolnictwo na ziemiach polskich rozwijało się w ramach trzech odrębnych organizmów ekonomicznych krajów zaborczych, zróżnicowanych pod względem rozwoju gospodarczego. Ale zachodnie dzielnice, znajdujące się od czasów średniowiecza poza obrębem państwa polskiego, nawiązywały coraz bardziej ożywione kontakty z obszarami przyłączonymi przez zaborców. Odnosiło się to przede wszystkim do zaboru pruskiego, a częściowo także do austriackiego. Rozbiory przyniosły zahamowanie przemian w rolnictwie, wymiany towarowej między regionami oraz utrzymanie feudalnych stosunków na wsi. Dodatkowo na wieś spadł pobór rekrutów do obcych armii, w których służba trwała wiele lat.

Wspólna zaborcom była tendencja do osiągnięcia z zabranych ziem jak największych korzyści. Rosja zajmując terytoria zamieszkałe przez ludność wieloetniczną, postępowała w sposób zróżnicowany. Na ziemiach dzisiejszej Ukrainy i Białorusi utworzono gubernie, przeprowadzono znaczne konfiskaty dóbr, nadając carskim dygnitarzom i faworytom ogromne majątki. Na Litwie natomiast utrzymywano niektóre tradycyjne formy samorządu ziemskiego, stawiając na czele powiatów urzędników rosyjskich. Gwałtownie podwyższono podatki, utrwalono i zreformowano na wzór rosyjski, obowiązki chłopów pańszczyźnianych. Austria przejęła 18% terytorium i 32% mieszkańców, głównie Polaków. W ramach reform usprawniających funkcjonowanie państwa istotną rolę odegrały: przyznanie chłopom nieusuwalności z gruntów, kontrola wymiaru pańszczyzny i podporządkowanie chłopów sądownictwu państwowemu. Wyraźnie szykanowano szlachtę i inteligencję. Prusy wzięły obszar najlepiej zagospodarowany i najsilniej zadbały o zatarcie śladów pierwotnego podziału administracyjnego. Stosunki poddańcze zostały upodobnione do pruskich, co oznaczało kontrolę urzędników nad władzą dziedzicą. Podobnie, jak w Galicji, działania biorące w obronę chłopów były skierowane przeciwko szlachcie. W efekcie klęsk w latach 1806-1807 przeprowadzono w Prusach wiele reform regulujących stosunki rolne. W 1811 r. uwłaszczono chłopów w dobrach prywatnych. Wpłynęło to na szybszy rozwój stosunków kapitalistycznych w rolnictwie. Zabory pogłębiły również zróżnicowanie możliwości rozwoju produkcji roślinnej, w części tylko związane z jakością gleb. Każde z państw – zaborców reprezentowało inny poziom rozwoju gospodarki, a w szczególności rolnictwa, a także odmienne przepisy prawne, regulujące kwestie dotyczące np. dzielenia i dziedziczenia gospodarstw [Bielecka 1969]. W zaborze pruskim obowiązujące przepisy prawne zapobiegały rozdrobnieniu gospodarstw poprzez ich dzielenie.

Wyniki analizy danych statystycznych wskazują na występowanie znacznego podobieństwa w strukturze użytkowania ziemi i kierunkach jej przemian we wszystkich zaborach. Obok po-

dobieństw, między zaborami występowały także wyraźne różnice. W zaborze pruskim postęp wiedzy rolniczej docierał zarówno do gospodarstw ziemiańskich, jak i chłopskich. W efekcie w Poznaniu szybciej następowało przechodzenie od trójpolówki do płodozmianu. W Królestwie Polskim w końcu XIX wieku płodozmiana stosowała tylko 10% gospodarstw, a 40% wprowadziło trójpolówkę ulepszoną [Chomać 1970]. Natomiast pozostałe utrzymywały starą trójpolówkę z ugiem. Charakterystyczne również było to, że w Królestwie Polskim postęp techniczny najpierw docierał do chłopów w północnej i zachodniej części tego zaboru, a dopiero później upowszechniał się on na pozostałym obszarze, co także pogłębiało istniejące zróżnicowanie.

Należy podkreślić, że poziom rolnictwa w zaborze pruskim nie był jednakowy. Stosunkowo najwyżej rozwinięte było ono na Dolnym Śląsku, w Poznaniu i na Pomorzu Gdańskim. Jeszcze na początku lat 90. XIX wieku plony w zaborze pruskim nie przekraczały przeciętnie osiągniętych w Królestwie Polskim. Przed wybuchem I wojny światowej były już znacznie wyższe. Poziom kultury rolnej w zaborze pruskim ulegał podwyższeniu w stosunkowo długim okresie. Poziom ten zaczął się podnosić już w II połowie XVIII wieku. W niektórych prowincjach podejmowano wówczas próby ulepszenia systemu trójpolowego. Do podnoszenia poziomu kultury rolnej zaboru pruskiego przyczyniały się różne czynniki, takie jak: uwłaszczenie chłopów, działalność postępowych rolników (D. Chłapowski, M. Jackowski), działalność towarzystw rolniczych, a przede wszystkim wysiłek samych rolników. Dobre, racjonalne i efektywne gospodarowanie stanowiło skuteczną tamę przeciwko germanizacyjnej polityce władz pruskich [Inglot 1980]. Północno-wschodnie tereny Niemiec były uważane za spichlerz zbożowy Cesarstwa.

Pozytywny wpływ uwłaszczenia chłopów na rozwój i intensyfikację produkcji roślinnej był widoczny również na ziemiach innych zaborów. Jednak w zaborze rosyjskim uwłaszczenie nastąpiło dopiero w 1864 r. W Królestwie Polskim w ciągu półwiecza od uwłaszczenia nastąpiło podwojenie globalnej produkcji zbóż, 7-krotne zwiększenie uprawy ziemniaków i 8-krotnie wzrosła produkcja buraka cukrowego [Inglot 1980]. Rozpowszechnienie się uprawy ziemniaków miało poważny wpływ na odchodzenie od trójpolówki, a także poważnie wpłynęło na rozwój produkcji trzody chlewnej. W gospodarstwach chłopskich uprawa ziemniaków rozpowszechniła się szybciej niż w folwarkach. Dla rodzin chłopskich, szczególnie ubogich, ziemniaki stały się podstawą wyżywienia [Bielecka 1969, Inglot 1980]. Po latach 1905-1907 i kryzysie w rolnictwie wzrastał udział chłopów w rozwijaniu rynku wewnętrznego, m.in. w zakresie produktów roślinnych. Właściciele folwarków byli mniej od chłopów zainteresowani potrzebami rynku wewnętrznego i konsumentów krajowych, a bardziej otwarci na rynki zagraniczne. We władaniu chłopów pozostawał następujący odsetek gruntów: 1859 r. – 38,1%, 1877 r. – 41,6%, 1904 r. – 48,7% [Chomać 1970].

Podstawowym środkiem nawożenia gleb w II połowie XIX i na początku XX wieku był obornik. Wykorzystanie nawozów zielonych miało miejsce stosunkowo rzadko. Jak podaje Mieszczankowski [1983] rozwój zużycia nawozów sztucznych przypadał w Polsce na lata 1905-1914. W ciągu krótkiego czasu zużycie tych nawozów w zachodniej części Polski osiągnęło wysoki poziom i było przejawem postępu technologicznego. Nawozy sztuczne stosowały głównie gospodarstwa wielkoobszarowe, na gospodarstwa chłopskie przypadało nie więcej niż 30% ogólnego ich zużycia. W sezonie 1913/1914 r. na 1 ha gruntów ornych zużyto następujące ilości nawozów sztucznych (w masie towarowej): w zaborze pruskim – 360 kg, w Kongresówce – 45 kg, w Galicji – 42 kg, a w pozostałych województwach wschodnich zaledwie około 6 kg. Przeciętne zużycie dla gruntów ornych całej Polski wyrażone w masie towarowej wyniosło 85 kg. Należy podkreślić, że zużycie nawozów sztucznych w zachodniej części ziem polskich należało wtedy do najwyższych w Europie. Towarzyszyły temu relatywnie wysokie plony z 1 ha. Natomiast w Galicji w 1911 r. uzyskiwano około dwukrotnie niższe plony zbóż w porównaniu z Belgią, Holandią i Niemcami. Wynosiły one około 10 dt/ha, podczas gdy w wymienionych krajach wahały się w granicach 18-29 dt z ha [Klepacki 2001]. Różnice w poziomie i intensywności produkcji roślinnej pomiędzy częściami Polski pozostającymi pod panowaniem obcych państw uwidoczniły się w okresie tworzenia i funkcjonowania II Rzeczypospolitej.

Powstanie niepodległego Państwa Polskiego i związana z tym integracja rolnictwa różnych zaborów, oznaczała dla części rolnictwa pogorszenie jego warunków ekonomicznych. Dotyczyło to rolnictwa Wielkopolski i Pomorza. Eksport produktów rolnych z tych regionów do Niemiec zmniejszył się kilkakrotnie. Następowало wprowadzenie wyrównywanie różnic poziomu produkcji roślinnej pomiędzy różnymi częściami Polski, ale dysproporcje ciągle się utrzymywały.

W okresie I wojny światowej na znacznym obszarze Polski w ogóle nie stosowano nawozów sztucznych. W pierwszych latach po wojnie ich zużycie było minimalne, ale zróżnicowane regionalnie. Z danych statystycznych wynika, że na 1 ha gruntów ornych stosowano w 1923 r. w zachodnich województwach 72 kg, w centralnych – 11 kg, a w południowych – 12 kg. Nawozy mineralne były stosowane głównie przez folwarki, a z mniejszych gospodarstw głównie przez rolników z zachodnich województw. W sezonie 1928/1929 województwa zachodnie, na które przypadało 14,6% ogólnego areálu gruntów ornych zużywały około 45% całej puli nawozowej. Na 1 ha gruntów ornych zużywano w nich około 92 kg nawozów (w masie towarowej). Ponadto, w tych województwach około 75% zużytych nawozów sztucznych przypadało na folwarki. W zachodnich województwach właściciele folwarków stosowali około 200 kg, a gospodarstwa chłopskie około 53 kg nawozów sztucznych na 1 ha gruntów ornych. Wskaźniki te w innych województwach były zdecydowanie niższe. Brak postępów we wzroście zużycia nawozów sztucznych był zapewne jedną z ważniejszych przyczyn stagnacji wielkości plonów. Rozszerzenie powierzchni uprawy zbóż i ziemniaków, mimo stabilizacji plonów, spowodowało wzrost globalnych zbiorów. Przyrost ludności wiejskiej w latach 1921-1938 o 4,5 mln osób zmuszał do zwiększania produkcji roślinnej przez powiększanie obszaru użytków rolnych oraz redukcję ugorów, gdyż na intensyfikację kapitałochłonną brakowało środków finansowych.

W okresie międzywojennym wydajność 4 zbóż z 1 ha, a także innych roślin była wyższa w majątkach obszarowych niż w gospodarstwach chłopskich. Mieszczankowski [1983] podał, że w latach 1929-1933 plony zbóż w wielkiej własności były o 28,7% wyższe od plonów w gospodarstwach chłopskich, a w latach 1933-1938 o 22,7%. Zdaniem Kozakiewicza [1986] wyższe, nawet o 40%, plony w majątkach obszarowych były efektem nieco lepszych gleb, wyższej kultury rolnej oraz fachowej wiedzy kierowników folwarków. Istotne znaczenie miało także lepsze zaopatrzenie (wyposażenie) w maszyny i narzędzia, stosowanie lepszego materiału siewnego i relatywnie wyższe zużycie nawozów sztucznych. Jednak różnice były zależne od regionu. W województwach białostockim i tarnopolskim, gdzie intensywność gospodarstw wielkoobszarowych była mniejsza, różnice plonów były mniejsze i wynosiły około 9% (żyto, owies, ziemniaki). Natomiast w zachodnich województwach, charakteryzujących się wyższą kulturą rolną, również w gospodarstwach włościańskich, folwarki uzyskiwały średnio o 3-4 dt/ha wyższe plony (pszenicy, jęczmienia).

Poziom zużycia nawozów mineralnych w gospodarstwach wielkoobszarowych był związany ze strukturą zasiewów oraz koniunkturą w rolnictwie, a także kontyngentami uprawy buraków cukrowych. Rośliny przemysłowe były domeną gospodarstw wielkoobszarowych. Według Mieszczankowskiego [1983] produkcja 6 głównych ziemiołdów osiągnęła stan sprzed I wojny światowej w 1925 r., a następnie wykazywała tendencję wzrostową. W 1938 r. była o 22,1% wyższa niż przed wojną, ale różnice regionalne w poziomie plonów głównych ziemiołdów utrzymywały się. W tym samym okresie liczba ludności Polski wzrosła o 18,8%. Oznacza to, że produkcja roślinna w II Rzeczypospolitej nadążała za wzrostem liczby ludności. Stwarzało to jednocześnie możliwości rozwoju produkcji zwierzęcej. Warto podkreślić, że pogłowie zwierząt w okresie międzywojennym, ulegając okresowym wahaniom, wykazywało trwałą tendencję do wzrostu. W ostatnich latach II Rzeczypospolitej pogłowie zwierząt, z wyjątkiem owiec, było wyższe niż przed I wojną światową.

II wojna światowa i lata okupacji spowodowały wielkie straty w produkcji rolniczej, zarówno na terenach wcielonych do Rzeszy, jak i w Generalnym Gubernatorstwie [Inglot 1980]. Jedynym ze skutków II wojny w rolnictwie był spadek plonów głównych upraw. Ocena ta ma charakter przybliżony, ponieważ lata powojenne były również okresem zmiany granic oraz osadnictwa na

ziemiach zachodnich i północnych. Na znacznej ich części nie prowadzono jeszcze w 1946 r. produkcji rolnej. Lata powojenne to również okres reformy rolnej i tworzenia sektora uspołecznionego w rolnictwie w oparciu o grunty gospodarstw wielkoobszarowych.

W okresie 1950–2010 nastąpiło wiele zmian w strukturze zasiewów w Polsce. Były one przede wszystkim pochodną uwarunkowań ekonomiczno-organizacyjnych oraz realizowanej polityki rolnej i jej priorytetowych kierunków, np. wspierania intensywnej produkcji zwierzęcej w sektorze uspołecznionym. Zmiany te odzwierciedlają również sektorowe zróżnicowanie rolnictwa. Są także skutkiem zmian modelu konsumpcji (relacje pszenica – żyto, malejący udział ziemniaków). Większa koncentracja sektora uspołecznionego w rolnictwie miała miejsce na ziemiach zachodnich i północnych w przeszłości należących do zaboru pruskiego, charakteryzujących się wyższym poziomem kultury rolnej.

O poziomie i zróżnicowaniu produkcji roślinnej pomiędzy województwami przez wiele lat decydowały także względy polityczne, wyrażające się w preferowaniu sektora uspołecznionego. Sektor ten w okresie centralnego planowania nie napotykał trudności w zakresie zaopatrzenia w nawozy mineralne, środki ochrony roślin, maszyny i otrzymywał znaczące wsparcie finansowe z budżetu. Często sprzyjało to nieefektywnej gospodarce. Wysokie dawki nawozów mineralnych nie zawsze znajdowały jednak odbicie w poziomie plonów, natomiast wpływały na ogólny poziom zużycia NPK w kraju. Zużycie nawozów mineralnych było uważane za miarę intensywności rolnictwa. W 1988 r. wynosiło ono około 180–190 kg NPK/ha użytków rolnych [*Rocznik statystyczny* 2012]. Ponaddwukrotne zmniejszenie zużycia nawozów mineralnych po 1989 r. trudno uznać za zjawisko korzystne w sytuacji znacznego, dochodzącego do 50% udziału gleb o bardzo niskiej i niskiej zawartości w składniki mineralne. Taki poziom nawożenia stanowi zagrożenie dla poziomu plonów, generalnie kształtujących się średnio w kraju na niskim poziomie. Wyraźnie gorsze wskaźniki agrochemiczne gleb występują we wschodniej części Polski [Krasowicz 2011].

Plony głównych roślin uprawnych uzyskiwane w Polsce w warunkach produkcyjnych są około dwukrotnie niższe od uzyskiwanych w rozwiniętych gospodarstwach krajów Europy Zachodniej i od uzyskiwanych w doświadczeniach odmianowych COBORU, w warunkach starannej agrotechniki i optymalnego zaopatrzenia w nawozy mineralne, środki ochrony roślin i nasiona. Jednak intensywnie prowadzone gospodarstwa uzyskują plony zbliżone do osiąganych w Europie Zachodniej. Aktualnie lepszym wykorzystaniem potencjału gruntów ornych mierzonym za pomocą plonów zbóż i towarowej produkcji roślinnej z 1 ha, wyróżniają się województwa położone w zachodniej części Polski, charakteryzującej się mniejszym udziałem gleb bardzo kwaśnych i kwaśnych oraz wyższą zasobnością w składniki pokarmowe. Należy przypomnieć, że również w poprzednich okresach ta część Polski wyróżniała się wyższym poziomem kultury rolnej, korzystniejszą strukturą agrarną, wyższą intensywnością produkcji roślinnej oraz, poza okresem kryzysu, również wyższymi plonami. Dziedzictwem polityki zaborców jest m.in. występowanie we wschodniej i południowo-wschodniej Polsce tzw. uciążliwej szachownicy gruntów. W Polsce daje się zauważyć regionalne zróżnicowanie intensywności gospodarowania na trwałych użytkach zielonych i stopnia ich wykorzystania [*Rocznik statystyczny* 2012]. Lepszym wykorzystaniem łąk i pastwisk wyróżniają się regiony specjalizujące się w produkcji mleka, tj. województwa: podlaskie, mazowieckie i warmińsko-mazurskie. W ostatnich latach nastąpił wyraźny regres w gospodarce na trwałych użytkach zielonych w zachodniej i północnej Polsce, a więc w regionach specjalizujących się w produkcji roślinnej, głównie uprawie zbóż i rzepaku, a także na terenie województw południowo-wschodniej Polski (woj. podkarpackie, małopolskie).

Kopiński i Krasowicz [2010], analizując regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej wskazują na znaczne zmniejszenie powierzchni zasiewów ogółem w skali kraju. Jest to spowodowane przede wszystkim odłogowaniem gruntów, które w największym nasileniu wystąpiło najpierw po 1989 r. w regionach z dużym udziałem sektora uspołecznionego w rolnictwie (północna, północno-wschodnia i południowo-zachodnia Polska), a obecnie ma miejsce w regionach o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej (południowo-wschodnia i południowa Polska).

Podsumowanie

Analiza przeprowadzona na podstawie literatury i danych statystycznych potwierdziła postawioną na wstępie hipotezę o znaczącym wpływie uwarunkowań historycznych na regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej w Polsce. W opracowaniu przedstawiono skrócony rys historyczny i uproszczoną charakterystykę produkcji roślinnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Analizę ograniczono tylko do wybranych okresów i zagadnień, a pominięto wpływ reform, przemian społecznych i politycznych. Wykazano, że istniejące obecnie regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej wiąże się z uwarunkowaniami historycznymi, a zwłaszcza z poziomem rozwoju gospodarczego państw zaborczych. Obok uwarunkowań ekonomiczno-organizacyjnych współdecydują one o wykorzystaniu potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Istniejące w Polsce regionalne zróżnicowanie produkcji roślinnej jest wyznacznikiem zadań dla nauki rolniczej i doradztwa [Krasowicz 2011].

Literatura

- Adamowski Z. 1981: *Podstawy ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw rolnych*, PWRiL, Warszawa.
- Bielecka K. 1969: *Przemiany struktury użytkowania ziemi w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, PWN, Warszawa.
- Bożek J. 2012: *Przestrzenne zróżnicowanie struktury agrarnej województw w świetle wyników PSR 2010*, [W:] Rocz. Nauk. SERiA, t. XIV, z. 8, s. 21-26.
- Chomać R. 1970: *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, PWN, Warszawa.
- Inglot S. (red.). 1980: *Historia chłopów polskich*, LSW Warszawa, t. I, II i III.
- Klepacki B. (red.). 2001: *Procesy dostosowawcze produkcji roślinnej w Polsce w aspekcie integracji z Unią Europejską*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kopiński J., Krasowicz S. 2010: *Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce*, [W:] *Możliwości rozwoju gospodarstw o różnych kierunkach produkcji rolniczej w Polsce*, Studia i Raporty IUNG-PIB, Puławy, z. 22, s. 9-29.
- Kozakiewicz J. 1986: *Organizacja pracy i wyniki produkcyjne majątków ziemskich w okresie międzywojennym*, IUNG, Puławy, R(212).
- Krasowicz S., Filipak K. 1999: *Czynniki decydujące o regionalnym zróżnicowaniu wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce*, Rocz. Nauk. SERiA, t. I, z. 1.
- Krasowicz S. 2011: *Regionalne zróżnicowanie rolnictwa a kierunki działalności doradczej w Polsce*, Rocz. Nauk. SERiA t. XIII, z. 3, s. 147-152.
- Kukuła K. (red.). 2010: *Statystyczne stadium struktury agrarnej w Polsce*, PWN, Warszawa, ss. 226.
- Mieszczankowski M. 1983: *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, KiW, Warszawa.
- Roczniki statystyczne za lata 1938-2012: GUS, Warszawa.
- Zegar S.J. 2009: *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, ss. 262.

Summary

The brief characteristic of crop production on the Polish lands in the 19th and 20th century was presented in the paper. It was shown that existing differences in the structure and intensity of crop production were strongly influenced by historical determinants connected with different policies of countries (Russia, Austria and Prussia) that annexed Polish territory. Significant regional differences in crop production was confirmed in the discussion.

Adres do korespondencji
 prof. dr hab. Stanisław Krasowicz
 Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – PIB w Puławach
 ul. Czartoryskich 8
 24-100 Puławy
 tel. (81) 886 49 60
 e-mail: sk@iung.pulawy.pl